

Läpiä päähän

Huomioita itämerensuomalaisesta *läpi*-sanueesta

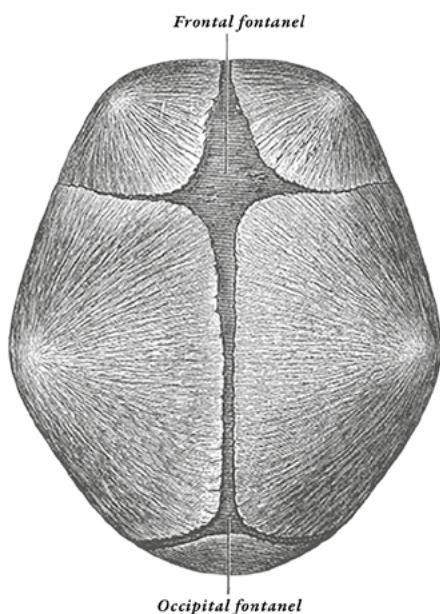
Suomen *läpi*-sanueella on kattava itämerensuomalainen levikki. Sanaa käytetään enimmäkseen taipumattomana suhdesanana kautta itämerensuomen: ka. *läpi* 'läpi, halki, kautta', ly. *läbi* 'läpi, lävitse', ve. *l'äbi* 'läpi, kautta', va. *läpi* 'läpi', vi. *läbi* 'läpi', viE *läbi* 'läpi', li. *le'b*, *le'bbə*, *le'bbəl* 'läpi' (SSA: 126–127). Sana esiintyy suomessa myös substantiivina: sm. *läpi* (g. *läven*) 'reikä'. SSA:n tiedoissa on merkintä *e*-vartaloisesta substantiivista myös etelävirosta, viE *läbi* (g. *läve*) 'aukko (ikkuna t. ovi)'. Kyseinen tieto on nähtävästi peräisin Wiedemannin sanakirjasta (1973: 473), mutta tuoreemmista lähteistä eteläviron sanaa ei löydy. Vaikka sanan käyttö suhdesanana on itämerensuomalaisissa kielissä selvästi laajalevikkisempää, on sana substantiivinakin ilmeisen vanha, mihin viittaa *e*-vartaloisten muotojen esiintyminen kantasuomen varhaisimman murrerajan molemmin puolin.

Sanasta muodostettuja johdoksia ovat esim. sm. *lävistää*, ka. *lävisteä*, vi. *läbida* 'mennä t. kulkea läpi, lävistää', *läbistada* 'lävistää'. Vatjan *läve* ja viron *lävi* (g. *läve*), murt. *läve*, *lääv* merkitsevät kaikki 'kynnystä'. Suomen kirjakielessä *läpi* on esiintynyt sekä substantiivina että suhdesanana jo Agricolalla. *Läpi*-sana on luokiteltu myöhäiskantasuomessa uudeksi omaperäiseksi perusvartaloksi (T. Itkonen 1983: 205), mikä kertoo enemmän sanan tunnetusta levikistä ja senaikaisesta tutkimustilanteesta kuin sanojen varsinaisesta alkuperästä. Monet Itkosen listan sanoista onkin sittemmin selitetty perintösanoiksi tai lainoiksi. *Läpi*-sanue voidaan nähdäkseni pyyhkiä tältä listalta, sillä sille on esitettävissä äännteellisesti ja semanttisesti tyydyttävä vastine marista.

Kyseinen marin sanue on *lep* 'aukile; aivot, ydin' (< kma. **lep*). Kantamariin voidaan rekonstruoida myös sana **lep(ə)* 'perna', mutta se on eri alkuperää (UEW: 242). Marin murren sanakirjat *Tscheremissisches Wörterbuch* (TschWb) ja *Mari nyelvjárási szótár* (MNYsz) antavat sanueen merkityksistä hieman toisistaan eriäviä tietoja. Molempien sanakirjojen mukaan sana tunnetaan sekä itsenäisenä sanana: I Lu *lep* 'pehmeä

sauma lasten kallossa' (TschWb: 337), I *lep* 'ydin' (MNYsz: 1216) että yhdyssanan osana: I *wuj-lep* 'pehmeä sauma lapsen kallossa; jakaus; aivot' (TschWb: 58), I Vo Lu *wuj-lep* 'aivot; aukile' (MNYsz: 1216) (alkuosa *wuj* 'pää'). Levikki on marin murteissa (tässä käsittelyssä on niputettu yhteen niittymari ja varsinainen itävari, sillä en ole katsonut hienosyisempää jaottelua tarpeelliseksi) laaja, joskin johtamaton sana puuttuu aivan marin kielialueen länsipäästä. Länsimaristakin tosin tavataan deminutiivijohdos *lepkä* 'otsa' (TschWb: 337), joka ilmeisesti edustaa samaa sanuetta. Sana on lainautunut marista edelleen alueen turkkilaiskieliin, tšuv. *лѣнке* 'päälaki', tat. *лєнкэ*, bašk. *лєнкє*, *лєнкэ* 'aukile' (Räsänen 1920: 252; Veršinin 2017: 279). Marin *lep*-sanan etymologia ei ole tiedossa. Veršinin (mp.) ei esitä varsinaista alkuperän selitystä, mutta toteaa, että yhteys venäjän *лоб* 'otsa' ja Novgorodin murteen *лыбонь* 'eläimen päälaki' -sanoihin vaikuttaa satunnaiselta.

Sanan merkitykseksi on kirjattu sekä 'aivot; ydin' että 'aukile'. Veršininin mukaan sana *lep* merkityksessä 'aivot' on kontaminaatio sanoista *lem* ja *lep* 'päälaki' (2017: 278–279). Ehdotus vaikuttaa epäuskottavalta, sillä *lem*-sanan merkitys on marin murteissa pääsääntöisesti 'liemi, keitto'. Merkitys 'aivot' tavataan Veršininin mukaan Birskin, Uržumin ja Joškar-Olan alueilta. Merkityksistä nimenomaan 'aukilettä' on mielestäni pidettävä vanhempana, sillä 'aivoja' on nähtävästi ilmaistu marissa vanhastaan sanoista *wuj* 'pää' ja *wem* 'ydin' koostuvalla yhdyssanalla, vrt. I *wuj-wem*, Lu *wuj-mimэ*, L *wuj-wim* 'aivot' (TschWb: 58). Aukile tarkoittaa vastasyntyneen kallon luutumaton pääsääntöisesti pääläellä kulkevaa saumaa. Alla on kaavakuva aukileesta.

Kuva 1. Aukile (lähde: Wikipedia).

Suomen murteissa ei esiinny sanaa *aukile*, mikä viittaa siihen, että sana on oppitekoinen. Monien aukkoon ja avoimuuteen viittaavien johdosten käyttö 'aukileen' merkityksessä on suomen murteissa tavallista, esim. *aukiainen*, *aukinainen*, *aukko*, *avinainen*, *avioin*, *avionkäypä*, *avoin*, *avojain*, *avojoin*, *avokäymä* (SMS: s.v. 'aukile'). Ainakin merkityksenkehitys 'aukosta' 'aukileeseen' on siis selvästi mahdollinen. Kyseistä merkityksenkehityksen suuntaa näyttää tukevan myös se, että sana *lep* esiintyy marissa usein nimenomaan yhdyssanan osana. Jos sana on alun perin tarkoittanut aukkoa yleisesti, on tarkentavan määriteosan lisääminen ymmärrettävää.

Semanttisesti sanojen rinnastumisessa ei ole ongelmaa, mutta äänteellinen puoli vaatii marin osalta hieman tarkempia perusteluja. Ensitavun vokalismin osalta rinnastus on säännöllinen; marin *e* (< kma. **e*) palautuu säännöllisesti kantauralin **ä*:hän, vrt. kur. **lämə* 'liemi' > kma. **lem*, kur. **mälkä* 'rinta' > kma. **mel*, kur. **tälwä* 'talvi' > kma. **tel*(ə).

Rinnastuksen hyväksyttävyyys onkin äänteellisesti kiinni siitä, mitä ajatellaan kantauralin *-*p*:-n kehityksestä marissa. Esimerkkien perusteella sanansisäinen **p* joko heikkenee kantamarissa **w*:ksi tai katoaa kokonaan:

- kur. **kopa* 'kuori' > kma. **kūwə* 'ruumenet' > I *kuwo*, Vo *kūwo* (UEW: 180–181; Aikio 2015b: 60)
- kur. **repä*- 'kettu' > kma. **rīwəž* > I *rīwəž*, L *rəwəž* (UEW: 423–424)
- kur. **šepä* 'kaula' > kma. **šū* > I *šūj*, L *šū* (UEW: 473–474)
- kur. **šupa* 'ohut, nopeasti kuluva' > kma. **šoe* 'harva, ei tiheä' > I *šue*, L *šoe* (Aikio 2015a: 5)

Lähtökohtaisesti kyse on nähtävästi yhdestä ja samasta muutoksesta kur. *-*p* > kma. *-*w*-, mutta kantamarin toisen tavun *-*ə*:n heittyttyä, on sananloppuiseen asemaan joutunut **w* kadonnut, **šūwə* 'kaula' > **šūw* > kma. **šū*. Marin toisen tavun vokaalinkehitykseen liittyy edelleen monia vastausta vailla olevia kysymyksiä. Nomineista puhuttaessa kantauralin *-*ə*:n osalta kato eli kehittyminen kantamarin konsonanttivartaloksi CVC on selvästi odotetumpi kehitys, kur. **kätə* 'käsi' > kma. **kit*, **A*-vartaloissa hajonta on suurta ja minimipareistakin löytyy selittämätöntä horjuntaa konsonantti- ja vokaalivartaloiden välillä, kur. **muna* > kma. **mūnə*, kur. **puna* 'karva' > kma. **pūn*. Kantauralin **a*-vartaloissa tätä vokaali- ja konsonanttivartalon kahtalaisuutta on pyritty selittämään rekonstruoimalla tarkemmin määrittelemätön toisen tavun foneemioppositio **a*-*a*₁ ja **a*-*a*₂ jo kantauraliin (Zhivlov 2014). Vokaalivartaloineen L *šolə* 'varas' (< kma. **solə*) palautuu tässä esityksessä kantauralin **sala*₁- 'varastaa' -asuun ja konsonanttivartaloineen I L *kol* (< kma. **kol*) asuun **kala*₂. Fonologinen tulkinta ei erityisemmin vakuuta, sillä esimerkkejä on vähän ja vaihtoehtoista selitystä voidaan hakea johdinmorfologiasta. Marin **solə*-sanaa on pidetty **sala*-vartalon johtamattomana jatkajana (Bereczki 2013: 241–242), mutta 'varas'-merkitys huomioiden on mahdollista, että marin sana edustaa alkuperäistä tekijäjohdosta **sala*-*ja*. Marissa tavataan konsonantti- ja vokaalivartaloiden lisäksi myös sekatapauksia, joissa osassa kielialuetta sana on

vokaalivartaloineen I *šolo* 'suoli', osassa konsonanttivartaloineen L *šol*. Näissä sidevokaali lienee reanalysoitu uudelleen vokaalivartaloksi.

Vaikuttaa siltä, että marin toisen tavun vokalismia ei selitä mikään yksittäinen muutos vaan sarja eri-ikäisiä muutoksia. Kantamarin **lep*-sanän äännekehityksen arvioimisen kannalta on huomionarvoista, että kaikki tunnetut esimerkit kantaauralin **-p-:n* kehityksestä marista ovat **A*-vartaloista ja viime kädessä vokaalienvälisestä asemasta. Mikäli kantaauralin **ɔ*-vartaloiden kehitys konsonanttivartaloiksi edeltää vokaalienvälisestä **-p- > *-w-* -muutosta, on kantamarin **lep* mahdollista selittää kantaauralin **läpɔ*-asusta. Täsmällisiä rinnakkaistapauksia ei tunneta, mutta jossain määrin analogisena voitaneen pitää kantaauralin **-t-:tä*, jonka kehitys riippuu marissa sana-asemasta: vokaalienvälisessä asemassa **t* soinnillistuu **ɖ*:ksi (kur. **kota* > kma. **kuɖ* 'kesäkeittiö'), sanan lopussa **t* säilyy (kur. **kätɔ* > kma. **kit*). Marissa *t*-loppuisten substantiivien taivutusmuodoissa tosin esiintyy soinnillinen *ɖ*, kma. **kit* : **kiɖm* (akk.). Vastaavaa soinnillistumista ei **lep*-sanassa tietävästi esiinny, mutta tähän voi olla useita syitä eikä täydellistä analogiaa ole muutenkaan välttämätöntä olettaa. Edellä mainitut seikat huomioiden saattavat marin *lep* 'aukile' ja suomen *läpi* olla kantaauralin **läpɔ*-asuun palautuvia vastineita.

Lyhenteet

itämerensuomi

ka. karjala
li. liivi
ly. lyydi
sm. suomi
va. vatja
ve. vepsä
vi. pohjoisviro
viE eteläviro
kma. kantamari
kur. kantaaurali

mari

I itämurteet (tässä sekä niittyettä varsinainen itämari)
L länsimurteet
Lu luoteismurteet
Vo Volgan alueen murre
turkkilaiskielet
bašk. baškiiri
tat. tataari
tšuv. tšuvassi

Lähteet

- AIKIO 2015A = LUOBBAL SÁMMOL SÁMMOL ÁNTE (ANTE AIKIO): Studies in Uralic Etymology IV: Ob-Ugric Etymologies. – *Linguistica Uralica* 1/2015: 1–20.
- AIKIO 2015B = LUOBBAL SÁMMOL SÁMMOL ÁNTE (ANTE AIKIO): The Finnic ‘secondary *e*-stems’ and Proto-Uralic vocalism. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 95: 25–66.
- BERECZKI, GÁBOR 2013: *Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz*. Nach dem Tode des Verfassers herausgegeben von Klára Agyagási und Eberhard Winkler. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 86. Wiesbaden: Harrassowitz.
- ITKONEN, TERHO 1983: Välikatsaus suomen kielen juuriin. – *Virittäjä* 87: 190–229.
- MNYSZ = BEKE, ÖDÖN 1997–2001: *Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch)* I–IX. Unter Mitarbeit von Zsófia M. Velenyák und József Erdódi. Neuredigiert von Gábor Bereczki. Bearbeitet von Margarita Kuznecova. Herausgegeben von János Pusztay. Bibliotheca Ceremissica IV. Szombathely.
- RÄSÄNEN, MARTTI 1920: *Die Tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 48. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. 2012–. Kotimaisten kielten verkkojulkaisuja 30. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. <<http://kaino.kotus.fi/sms>>. Päivitetty 22.5.2019 [viitattu 16.7.2019].
- SSA = ITKONEN, ERKKI & KULONEN, ULLA-MAIJA (TOIM.) 1992–2000: *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja* 1–3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- TSCHWB = MOISIO, ARTO & SAARINEN, SIRKKA 2008: *Tscheremissisches Wörterbuch*. Aufgezeichnet von Volmari Porkka, Arvid Genetz, Yrjö Wichmann, Martti Räsänen, T. E. Uotila und Erkki Itkonen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXII, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 151. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- UEW = RÉDEI, KÁROLY 1988–1991: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* I–III. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- VERŠININ 2017 = Вершинин, В. И. 2017: *Марий мут-влакын кушеч лиймышт (этимологий мутер)*. I том, А–М. Йошкар-Ола.
- WIEDEMANN, FERDINAND JOHANN 1973 [1893]: *Eesti-saksa sõnaraamat*. Neljäs muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- ZHIVLOV, MIKHAIL 2014: Studies in Uralic vocalism III. – *Journal of Language Relationship* / *Вопросы языкового родства* 12: 113–148.